

Aktuální sociální skutečnosti jako jsou víkendový útěk obyvatel, z měst, budování archaicky pojatých chalup, rozšíření zahrádkaření, prosperita pěší turistiky mají dnes již dlouhodobý charakter a neutuchající intenzitu. Není možné je interpretovat jako pomíjivou módu a odsunout je na okraj odborného zájmu. Jde o indikátory závažných změn v hodnotových orientacích obyvatelstva, které mají celospolečenský a všestranný dopad. Zvláště nápadné jsou celospolečenské důsledky změn migračního chování obyvatelstva, jehož příčiny je třeba hledat mj. rovněž v nepříznivých změnách přírodního prostředí některých oblastí.¹⁰⁷

Stále zřetelněji se v sociální realitě ukazuje, že kvalita krajiny, její estetický rozměr, není staromilskou fikcí ochránců přírody, že představuje reálně existující potřebu lidí, sociální hodnotu, jejíž význam v posledních desetiletích podstatně vzrostl.¹⁰⁸ Na tomto místě je však třeba znovu zdůraznit, že sociální potřeba krajiny, vědomí její hodnoty, nelze zaměňovat s ekologickým myšlením a už vůbec ne s tzv. ekologickým přístupem ke světu.

¹⁰⁷ Dlouhodobě plánované koncentrace ekonomických aktivit i vybavenosti narážejí na rozpor v migračních preferencích obyvatelstva. Ty dnes nemají předpokládaný jednoznačně koncentrační charakter, ale řídí se do značné míry kvalitou životního prostředí, případně krajinnými kvalitami oblastí. Některé územní celky, u nichž je z hlediska rozvoje ekonomiky žádoucí imigrace obyvatelstva, stojí mimo zájem migrantů, ačkoliv úroveň materiálně-technických ukazatelů převyšují oblasti preferované /Hrdlička, 1983/. Sčítání lidu 1980 přineslo důkaz o nízké migrační přitažlivosti hlavního města Prahy.

¹⁰⁸ Skutečnost, že v dosavadních výzkumech hodnotové orientace příroda či pobyt v krajině jako položka nefiguruje, je podle našeho názoru dána setrvačností, s níž je sada testovaných hodnot mechanicky či pro komparabilitu přejímána od autora k autorovi. Domníváme se, že by bylo žádoucí k této nově vystupující hodnotě ve výzkumech přihlídnout.

Sociální příklon ke krajině, vyvolaný dnes především jejím reálným úbytkem a zhoršením prostředí měst, se však připravoval a kultivoval vývojem evropské kultury po staletí. Řečeno lapidárně, dnešní milovník krajiny má na čem stavět. Základními faktory, které vyvolaly vznik a určovaly vývoj sociální potřeby a hodnoty krajiny, patrně byly *změny ve výrobním způsobu, třídní struktura společnosti, urbanizační procesy, růst vzdělání*.

První vyjádření evropské sociální percepce krajiny je možno konstatovat v helénistickém období antického světa.¹⁰⁹ Antické pojetí krajiny a jeho umělecké ztvárnění v tzv. arkadské krajině ovlivnily natrvalo sociální chápání krajiny v Evropě. Zdá se, že arkadská krajina představuje kulturní archetyp původní biologické potřeby krajiny. Vskutku znázorňuje základní antropologické prvky libosti.

Druhým význačným typem sociální percepce krajiny v evropském historickém vývoji je užitek přinášející zemědělská, člověku blízká krajina, která zaujala obyvatele Holandska v 17. století. Od ní se patrně dále odvozuje imago krajiny, vyjádřené v realistických krajinách 19. století i v oblíbených a sociálně rozšířených „krajinkách“ z doby pozdější a jejich prostřednictvím představa o utěšené podobě zemědělské krajiny ve vědomí lidí v současnosti.

Podobně však sociální představu o krajině ovlivnilo pojetí romantické 18. a 19. století. Ačkoliv bylo tehdy dáno především dobovým pohledem na svět a snad i ovlivněno východoazijskou percepcí krajiny,¹¹⁰ má životnost a působivost dodnes. Roli zde patrně hraje silný emocionální obsah a respekt ke krajině jako samostatné, na člověku nezávislé hodnotě, který může souznít s „anticivilizačními“ postoji části dnešního obyvatelstva.

Estetická percepce krajiny byla zejména v minulosti výrazně sociálně strukturovaná. Při extrémním rozdělení hmotných statků a při hluboce rozdílném místě ve výrobním procesu měl estetický či ochranný vztah ke krajině luxusní charakter. Zálubu v kultu nedotčené divoké přírody si například mohla dovolit jenom nepatrná, výrobě vzdálená část obyvatelstva, nejprve církevní a světská feudálové, později měšťanstvo. Zcela jiný vztah ke krajině se vytvářel u zemědělců, odkázaných na každodenní těžkou práci na poli, nebo u chudého městského obyvatelstva, u něhož nebyly realizovány ani základní životní potřeby.

Se změnami sociální struktury obyvatelstva, se změnami životních podmínek, s degradací životního prostředí docházelo k šíření vztahu ke krajině i do ostatních vrstev. Potřeba a hodnota, která měla původně charakter třídní a individuální (v rámci třídní danosti byla závislá na individuálních psychických faktorech, na senzibilitě jedinců), stala se

¹⁰⁹ Tehdejší společnost byla překvapivě vysoce urbanizovaná.

¹¹⁰ Motiv hor v arkadské a holandské krajině a jejich umělecké tradici chybějící, noční krajinné scenérie.

fenomémem výrazně celospolečenským. Jsou-li naplněny základní potřeby obyvatelstva a vzniká prostor pro vytvoření potřeb rozvojových, stává se potřeba krajiny aktuální pro velkou část obyvatelstva a stále se šíří.

Strážlivě a přísně posuzováno, potřeba krajiny však nebyla a není vždy přímým korelátém jejího objektivního, ba ani subjektivně pocíťovaného nedostatku. V obdobích, kdy se krajina formuluje jako společenská hodnota, vede snaha o její naplnění spojená s mechanismem společenského prestiže zpětně k akceleraci původní potřeby krajiny, ke vzniku *módy „potřebovat krajinu“*. Zde je patrně nutno myslet i na kategorii tzv. „pseudopotřeb“. O takovém mechanismu lze uvažovat v případě módy výletů měšťanských společností v 19. století, módy alpinismu v téže době,¹¹¹ v případě „okrašlovacích“ snah provinční buržoazie začátkem tohoto století, ale vlastně, vybavíme-li si některé formy rekreace (například masovou návštěvnost hřebenových partií hor, sjezdové lyžování na vlecích, chalupaření „za každou cenu“) i dnes.

Tato úvaha je důležitá např. při konkrétním řešení problémů spojených s masovou návštěvností některých rekreačních oblastí v posledních letech, která znamená často výrazné poškozování přírodního prostředí s ireverzibilními ekologickými důsledky. Individuální zájmy se zde střetávají se zájmem celospolečenským, kterým je zachování základních funkcí krajiny (např. funkce hydrologické, biologické i ekonomické). Represivní opatření ve prospěch zachování krajiny (např. vytváření veřejnosti nepřístupných rezervací, omezení dopravy v některých lokalitách, regulace výstavby ubytovacích a jiných rekreačních zařízení, omezování v budování nových vleků a lanovek) bývají interpretována jako konzervativní, proti-sociální. Pravdou je pravý opak: takové usměrňující kroky zastupují de facto *celospolečenský zájem*. Představují společenskou regulaci potřeb a je třeba je podpořit i argumenty sociologickými. Je ovšem třeba najít cestu, jak je kompenzovat. Spatřujeme ji ve vytvoření nové kvalitní *polyfunkční zemědělské krajiny*. Její současný výlučně výrobní význam by měl být rozšířen o další funkce, včetně funkce rekreační.

Společenské akcentování hodnoty krajiny s sebou přináší ještě jedno nebezpečí. Opět lze najít analogie v minulosti. Na počátku století byla — podobně jako dnes — důsledkem šablonovitého módního přijímání „lásky k přírodě“ povrchnost zájmu o krajinu s nejrůznějšími sociálními dopady. V minulosti to bylo „okrašlování“, „lavičkaření“, „stromkaření“ a plané spolkaření“, dnes je to nebezpečně redukcionistické chápání problémů životního prostředí jako otázky úpravy náměstí a návsi, čistoty chodníků, výsadby květin, ba i volby tapetových vzorků a záclon v bytě či na chatě /Tichavský, 1981/.¹¹²

¹¹¹ Horolezecké akce podnikaly i fyzicky nepřipravené a nevybavené skupiny lidí, nesportující ženy.

¹¹² V něm nás bohužel často utvrzují sdělovací prostředky, plakáty a reklamní slogany, využívající zaklínadla „životní prostředí“.

Uvedené záporné důsledky pronikání sociální potřeby krajiny do širokých vrstev obyvatelstva nesmíme přeceňovat. Její vznik a vzestup má především důsledky pozitivní. Například v rostoucím uvědoměném vztahu dnešních dětí ke krajině bychom mohli spatřovat naději pro osudy přírodního prostředí v budoucnu. Také ve vědomí zemědělců, historicky spjatých s krajinou spíš utilitárním zájmem, můžeme očekávat růst sociální hodnoty krajiny, což by mohlo zprostředkovaně a perspektivně sehrát v utváření krajiny příznivou roli. Nesporné je už dnes kladné působení většiny účastníků tzv. chalupářské rekreace. Zvláště zahrneme-li do obrazu krajiny i habitus venkovských sídel.

Práce zabývající se sociální percepcí krajiny si však musí položit otázku, *do jaké míry mohou postoje obyvatelstva nezasahujícího do řídicích procesů krajinu ovlivnit* (otázku související s významem, jaký přičítáme např. ekologické osvětě). Stav a vývoj prvků životního prostředí v širokém slova smyslu je přímo závislý na dobré vůli veřejnosti jenom omezeně. Zdroje degradace ovzduší, vod jsou silně koncentrované, prostorově i sociálně často velmi vzdálené. (V tomto ohledu se dopouštějí některé novinové články, apelující na zodpovědnost jednotlivců, zdůrazňující úlohu subjektivního činitele, omylu. Pravdou ovšem je, že příznivé ekologické postoje, které se jednou vytvoří v individuální rovině, se pravděpodobně transformují s větší či menší důsledností i do jednání subjektů řízení. Pokud chceme ze zobecnění našich empirických poznatků vyvodit optimistické závěry, lze si představit, že z generace dnešních dětí vyrostou s větší pravděpodobností pracovníci, kteří na řídicích místech budou častěji a spontánněji brát v úvahu ekologická kritéria, než z generace naší.)

Krajina — tak jak ji chápe tato monografie — je z tohoto hlediska v poněkud odlišné situaci. Patří k obhospodařování a užívání poměrně zřetelně určenému a omezenému počtu lidí. Osudy zemědělské krajiny jsou převážně v rukou místního zemědělského podniku či lesního závodu, který je více či méně (v poslední době v důsledku silné koncentrace zemědělské výroby bohužel spíše méně) vázán na místní obyvatelstvo. Nezanedbatelné místo v utváření krajiny mají kromě toho intenzivně obdělávané záhumenky a zahrady, případně některé rekreační aktivity. Role vědomí obyvatelstva, role tzv. subjektivního faktoru, může tedy být ve formaci krajiny o něco významnější než je tomu v jiných oblastech životního prostředí.

„Subjektivnímu faktoru“ v současné době vděčíme také za živé a spontánní hnutí dobrovolné ochrany přírody (ponecháme-li již stranou její podobu profesionální). Voluntaristická interpretace by však na místě nebyla. Ochrana přírody a krajiny je vyústěním vývoje společenského vědomí.

Řekli jsme, že vztah společnosti ke krajině se vždy pohyboval na *kontinuu mezi pragmatickým a „romantickým“ přístupem*. Jednostranné

využívání přírody v bezprostřední prospěch člověka — jenž se zdál být jasný — bylo zbrání dvousečnou. To, co se označuje jako pragmatismus či utilitarismus, nakonec člověku docela prospěch nepřineslo. Podobně je nutno vidět „romantický“ pohled na přírodu dialekticky a — zejména v ekologických souvislostech — jen velmi opatrně používat tohoto adjektiva ve smyslu pejorativním.¹¹³ Jeho intuitivní a emocionální, praktické zájmy ignorující (byť jinde zároveň konzervativní ba rekreační) vztah ke světu přispěl v evropské kultuře významně k sociální formulaci hodnoty přírody a krajiny. Právě romantismus 19. století se stal mj. základem ochrany přírody v našich zemích.

Současná ochrana přírody má racionální charakter. Ani obsahem ani směřováním již není staromilským hnutím za konzervaci původní podoby krajiny, ale především hnutím za zachování přírody jako podmínky biologické a výrobní reprodukce lidské společnosti.¹¹⁴ Navzdory racionálnímu přístupu a programu dnešní ochrany přírody je v singulární sociálně psychologické oblasti možno vyjádřit domněnku, že v motivaci dnešních ochránců přírody hraje významnou roli intenzivní citový vztah k přírodě. Prosté vědomí faktické nezbytnosti zachování přírody jako podmínky reprodukce života přivede jenom málokoho k aktivní ochranářské práci. Cum grano salis lze dokonce říci, že i dnešní motivace k zájmové ochraně přírody má v individuální rovině příbuzné rysy s romantickým pojetím přírody, jak je formulovala evropská kultura.¹¹⁵ Z potvrzení této domněnky by vyplývalo podstatné poučení pro způsob výchovy k ochraně životního prostředí. Základem by podle toho měla být především citová výchova ve vztahu k přírodě v útlém dětství.¹¹⁶

* * *

Četní autoři dokládají, že lidské potřeba krajiny má charakter základní druhové potřeby, fylogeneticky a hereditárně zakotvené, která se vytvořila během stadia sběrače a lovce ve fylogenezi druhu *Homo sapiens*.

¹¹³ Je neblahým zvykem, že, chceme-li nějaký jev, názor či postoj zatratit, řekneme o něm, že je „romantický“. Zejména v odborných projevech je na pováženou, nebere-li se při takovém hodnocení v úvahu obsahová složitost a mnohoznačnost termínu.

¹¹⁴ Uvedme i další rozdíly mezi současnou a „starou“ ochranou přírody z počátku století. Se staromilstvím rodící se ochrany přírody korespondoval vysoký věk členů ochranářských spolků. Jak víme, nepodařilo se ani ustavit studentský odbor Svazu spolků. Dnešní ochrana přírody do značné míry naopak na aktivitě mladých lidí stojí. Existuje také hluboký rozdíl v konkrétní náplni práce ochránařů. Dnes je postaven zejména na fyzické manuální pomoci přírodě, zatímco v minulosti tomu bylo jinak — viz I. 4.

¹¹⁵ Přínejmenším se jedná — z hlediska psychologického — o takovou osobnostní orientaci, která k „romantickému“ vidění inklinuje.

¹¹⁶ Osvěta a vzdělávání by pak byly důležitým krokem sekundárním.

V naší práci je tento aspekt ponechán stranou. Věnujeme se krajině jako sociální potřebě. Biologická dispozice druhu byla v dějinách sociálně překryta a transformována do současné kulturní podoby potřeby krajiny.

Sociální potřeba krajiny vykazuje (podle analýzy uměleckých děl vytvořených v minulosti i na základě výzkumů současné percepce krajiny u dětí a v různých skupinách dospělého obyvatelstva) poměrně *stabilní strukturu žádoucích krajinných složek a prvků* odpovídající původnímu kulturnímu pojetí v tzv. arkadské krajině a pravděpodobně skladbě lesostepní krajiny, v níž se člověk vyvíjel jako druh.

Jakkoli vycházíme z názoru, že lidské vědomí je ovlivňováno sociálními podmínkami, přesto se domníváme, že lze polemizovat s představou o neomezené plasticitě lidského „vkusu“ co do charakteru krajiny. Nedoledná „obilná“ step postrádající zeleň a siluetu lesů, rozptýlenou zeleň, stromové solitéry, přirozenou křivku vodních toků, přirozené orientační body a komunikace není patrně prostředím, na které by si člověk v blízké době mohl zvyknout do té míry, že by nevyhledával pobyt v krajině „tradičtější“ jako kompenzaci své potřeby a představy o přírodě.¹¹⁷ Sociální potřeba krajiny se formovala — neuvažujeme-li rozměr fylogenetický — po tisíciletí.

V rovině zcela praktické řečeno, „tradiční“ proporce, složky a prvky v krajině nelze prostě při plánování citlivém pro potřeby člověka z území škrtnout. Nemyslíme tím samozřejmě, že by tvář krajiny měla nebo mohla zůstat doslova tradiční, neproměňovaná. Rozpor mezi ekonomickým utilitarismem vzhledem ke krajině a širším celospolečenským pohledem na funkce krajiny však nesmí být řešen pouze ve prospěch prvního přístupu. Při všech řešeních by se mělo brát v úvahu i hledisko sociálních potřeb v nejširším slova smyslu. Opakujeme přitom znovu, že ekonomická efektivita území naprosto nemusí být v rozporu s jeho kvalitou ekologickou, estetickou či rekreační, že je jimi — v delší perspektivě — naopak do značné míry podmíněná.

Zdá se, že uvažovaná či realizovaná cesta jednostranné extrémní specializace krajinných celků podle funkcí není šťastná. Vytváření tzv. krajiny k stání“ určené pouze pro ekonomickou produkci na straně jedné a intenzivně využívaných rekreačních oblastí na straně druhé je problematické především z hlediska ekologického i ekonomického (monofunkční plocha bez ekologické hodnoty dříve či později svou výnosnost ztratí; budování koncentrovaných rekreačních zařízení v odlehlých horských polohách je ekologicky nebezpečné a ekonomicky náročné).

Důsledná specializace území je však nevhodná i z hlediska sociologického. Rostoucí sociální potřeba krajiny naráží na nemožnost své saturace

¹¹⁷ Podobně se domníváme, že nelze přijmout představu člověka, tradovanou některými představiteli urbanistické avantgardy (např. C. A. Doxidis, jak uvádí Slepíčka /1981: 79/), spokojeně trvale žijícího v prostoru města.

v zázemí bydliště a způsobuje rozsáhlé migrace obyvatelstva (včetně vesnického!) za rekreací do zmenšujícího se, krajinně, rekreačně a ekologicky vyhovujícího prostoru s dalšími destruktivními důsledky a nežádoucími vlivy.

Kvalitní zemědělská krajina, která by plnila i funkci rekreační, by byla více než kompenzací nutných ochranných represivních opatření v exponovaných rekreačních oblastech. Vedla by i primárně ke *snížení sociálního zájmu* o tato území. (Ilustrací zde může být známý hromadný výskyt lyžařů — „běžkařů“. Je do značné míry reakcí na přeplněná horská střediska zimních sportů, přelidněné sjezdovky. K rozšíření této pohybové aktivity, která má pro zdravotní stav městského obyvatelstva nesporný význam, však mohlo dojít také proto, že naše „neobytná“ zemědělská krajina v zimě na čas díky sněhové pokrývce zobytní. Lyžař se v ní — na rozdíl od letního chodce — může pohybovat.)

Praxe by v maximální možné míře měla brát v úvahu vedle krátkodobé funkce ekonomické též ekologickou, estetickou a rekreační kvalitu zemědělské krajiny, jejichž přibližným univerzálním indikátorem je biologická druhová heterogenita. Návrhy pro praktické provedení jsou rozpracovány a některé již byly formulovány.¹¹⁸

Za dnešního stavu krajiny takové změny znamenají nejen ochranu, ale často především proces tvorby krajiny nové — rozptýlená zeleň již byla většinou zlikvidována, travní porosty odvodněny a zorány, potoky zregulovány, tradiční cesty zrušeny nebo jsou v neudržovaném stavu. Tvorba nové krajiny je jistě úkol náročný, ne však nereálný /Brabec, Střída, 1983/. Hovoří pro ni nejen argumenty biologické, ekologické, hydrologické, klimatologické, hygienické a dlouhodobě uvažující argumenty ekonomické, ale v neposlední řadě i důvody sociologické.

Prostá technická a ekonomická racionalita jsou ve své krátkozraké podobě neslučitelné s uskutečňováním celospolečenských cílů, o něž usilujeme. Preferenční hodnotovou stupnici současné společnosti nelze vyvodit z krátkodobého ekonomického efektu ani z rezortních zájmů. Je třeba, aby respektovala daleko širší pojetí racionality, v níž je místo kvalitní krajiny nepominutelné.

¹¹⁸ Viz např. Vaníček /1983/ nebo Hospodaření v chráněných krajinných oblastech /1978/. Je samozřejmé, že jednou z podmínek realizace návrhů je používání zemědělské technologie a mechanizace vhodné pro daný krajinný typ a charakter.

